

І.Т. Черняков

СТЕЛА БРОНЗОВОЇ ДОБИ З ВЕРХОРІЧЧЯ

У статті опубліковано дані про знахідку кам'яної стели воїна із с. Верхоріччя у Криму і на підставі аналізу аналогічних зображень типів озброєння на стелах з Керносівки, Федорівки, Наталівки, Сватового, Калиште, Хаманжії висунуто гіпотезу про їхню належність до особливої групи погрудних стел-статуй воїнів середнього періоду бронзової доби (катакомбна культура та культура багатоваликової кераміки).

Кам'яні стели посідають особливе місце серед археологічних джерел для вивчення стародавньої історії первісного суспільства, Кімерії, Скіфії, стародавніх слов'ян і середньовічних кочівників Східної Європи. Дослідники приділяють значну увагу знахідкам кам'яних стел на території Європи. Цей досить раритетний тип археологічних пам'яток є безперечним мистецьким свідченням важливих процесів дописемного періоду історії, доповнюючи систему інших матеріальних джерел, які стосуються передусім проблем суспільно-ідеологічного характеру та культів. На жаль, цей важливий тип археологічних джерел поки ще до кінця не систематизований ані в мистецькому, ані в культурно-хронологічному, ані у функціональному, ані в тематично-присвятному визначенні їхньої ролі в історії племен первісного суспільства, хоча загальні дослідження з цих проблем вже розпочато.

Серед кам'яних стел нашу увагу привернули знахідки із зображенням озброєння, які дають змогу детальніше встановити їх хронологію та визначити культурне та соціально-культове значення. У 1967 р. лісник Г.К. Челедніков в урочищі «Лісова поляна» біля с. Верхоріччя Бахчисарайського р-ну Кримської обл. у верхів'ях р. Кача знайшов кам'яну стелу. Тривалий час вона зберігалася в А.О. Щепинського, якому належать перші наукові розробки питань історії первісного мистецтва та стел Криму (Щепинський 1958, с. 146; 1963, с. 38—47)¹. Нині стела зберігається у Сімферопольському краєзнавчому музеї. З різних причин вона досі не опублікова-

на². Стела зроблена з діориту, який у відколах має темно-зелений колір, а поверхня вкрита патиною сіро-коричневого відтінку. Розміри стели: загальна довжина 167 см, довжина обробленої частини до «основи» для закопування 123 см, довжина бази для встановлення 44 см, ширина стели на рівні зображення лука на грудях 45 см, а біля поясу 41 см, товщина 16—20 см. Це видовжена, майже прямокутна в розрізі пласка плита з майже трикутним закінченням зверху для виділення голови, нижня частина для закопування стели у вертикальному стані овальна потовщена, досить грубо оброблена сколюваннями. На лицьовому боці стели у верхній частині на грудях вище зображення лука є скісне пошкодження завдовжки 9 см (рис. 1).

Верхня частина стели старанно оброблена інструментами та, імовірно, зашліфована за допомогою піску, оскільки сліди застосування інструментів для вирізування зображень, які нанесені на лицьовому та зворотному боці, стерті. Зображення виконані в техніці їх виділення невисоким (до 1 см) рельєфом із вибиранням всієї площини між ними по всій поверхні. У верхній частині стели застосовано елементарний технічний прийом — скульптурне зображення голови з рельєфним виділенням округлого виступу, плечей, зображення обличчя з виділеними на ньому у вигляді літери «Т» насупленими бровами, що зрослися, носом та круглими виряченими очима. Потоншена верхня частина з виступною головою створює враження скульптури всього примітивного антропоморфного твору. Цьому, безумовно, сприяє рельєфне зображення

¹ Автор присвячує цю публікацію пам'яті відомого кримського археолога, депутата Верховної Ради Автономної Республіки Крим і скликання Аскольда Олександровича Щепинського (див. про нього: Столяр, Формозов 1998; Мосейчук 1991).

² Хочу подякувати В.О. Колотухіну за надану можливість публікації стели із с. Верхоріччя в Криму, у збереженні якої він брав участь та надав для публікації автору всі потрібні матеріали, зокрема фотографії стели під час її знаходження.

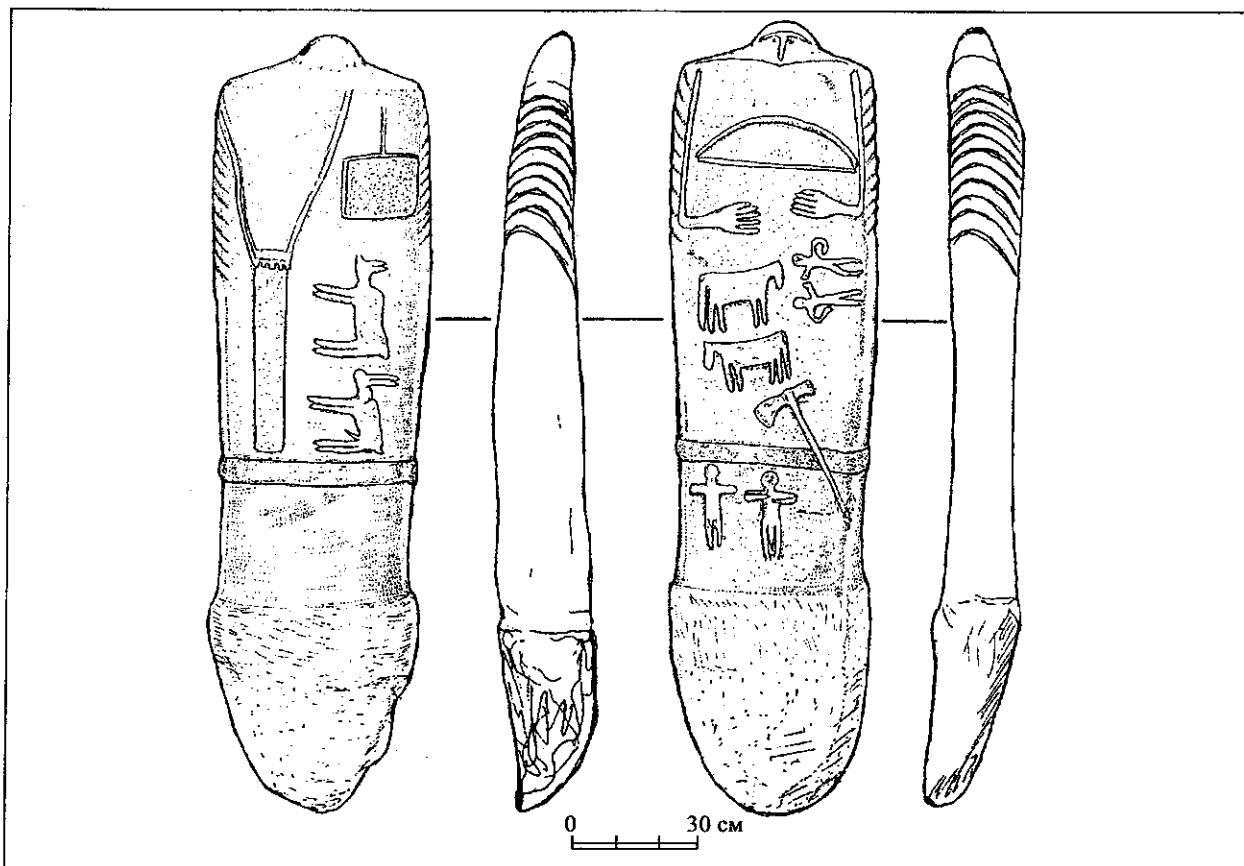

Рис. 1. Стела-статуя воїна із с. Верхоріччя

рук, поясу та підвішених через плечі за спиною деталей — сагайдака й прямокутної торби.

На лицьовому боці стели в загальному вигляді зображений чоловік, маківка голови якого виступає над стелою. Досить виразно виглядає обличчя — зображення брів, очей та носа. Руки зігнуті в ліктях та прикладені до грудей долонями з означеними п'ятьма пальцями. Видно, що зображений воїн підперезаний широким поясом, за який навскіс заткнута сокира з ручкою. На всю ширину грудей, вище долонь, горизонтально розташований лук, а на животі, нижче рук та вище поясу, горизонтально розміщені одна під одною дві тварини з довгими хвостами, повернуті головами в різні боки. Праворуч від них перпендикулярно до довгої осі стели — дві людини, що борються між собою. Нижче поясу з лівого боку вертикально розміщені одна біля одної дві схематичні постаті людей з розставленими в боки руками та виділеними між ногами символами чоловічої статі.

На зворотному боці стели підкреслена виступом голова чоловіка. Праворуч через шию вниз спускається вузький ремінець, на якому підвішений довгий і також вузький сагайдак з кришкою, орнаментованою в нижній частині трикутними вирізами. Другий ремінець від сагайдака перекинута через ліве передпліччя. На ремінці через праве плече підвішена прямокутна торба, що звисає на спину. Ліворуч від сагайдака за вертикал-

лю зображені дві рогаті тварини з короткими хвостами, що йдуть одна за одною. Нижня тварина має більші роги, а під крупом позначений фалос в еректальному стані. Нижче від сагайдака та тварин розташований широкий пояс. Бокові частини трохи нижче плечей орнаментовані 10—11 рельєфними поглибленнями, розташованими паралельно на невеликій відстані одна від одної.

За загальною схемою ця антропоморфна стела має найбільше аналогій у подібному творі з Казанків (рис. 2, 19), де на чіткішій голові деталі обличчя зображені також рельєфно у вигляді літери «Т», руки з долонями на грудях, в яких виділені по п'ять пальців, зігнуті в ліктях, широкий пояс і під ним дві людини у позі змагання з розставленими ногами та зігнутими у боротьбі руками (Телегін 1972, с. 9). Близькою до них є й кам'яна стела з Новочеркаська на нижньому Доні, де також зображені голова, яка значно виступає, на обличчі — брови та ніс, руки зігнуті в ліктях і складені на животі долонями з виділеними пальцями, простежуються широкий пояс із заткнутою за ним сокирою з ручкою та нижче — дві схематичні фігури чоловіків, що змагаються (Телегін 1991, с. 14).

Дещо інакше виглядає стела з Наталівки на Дніпропетровщині (рис. 3, 5), виготовлена у тій самій техніці невисокого рельєфу, але з виступною прямокутною головою, на якій виділено

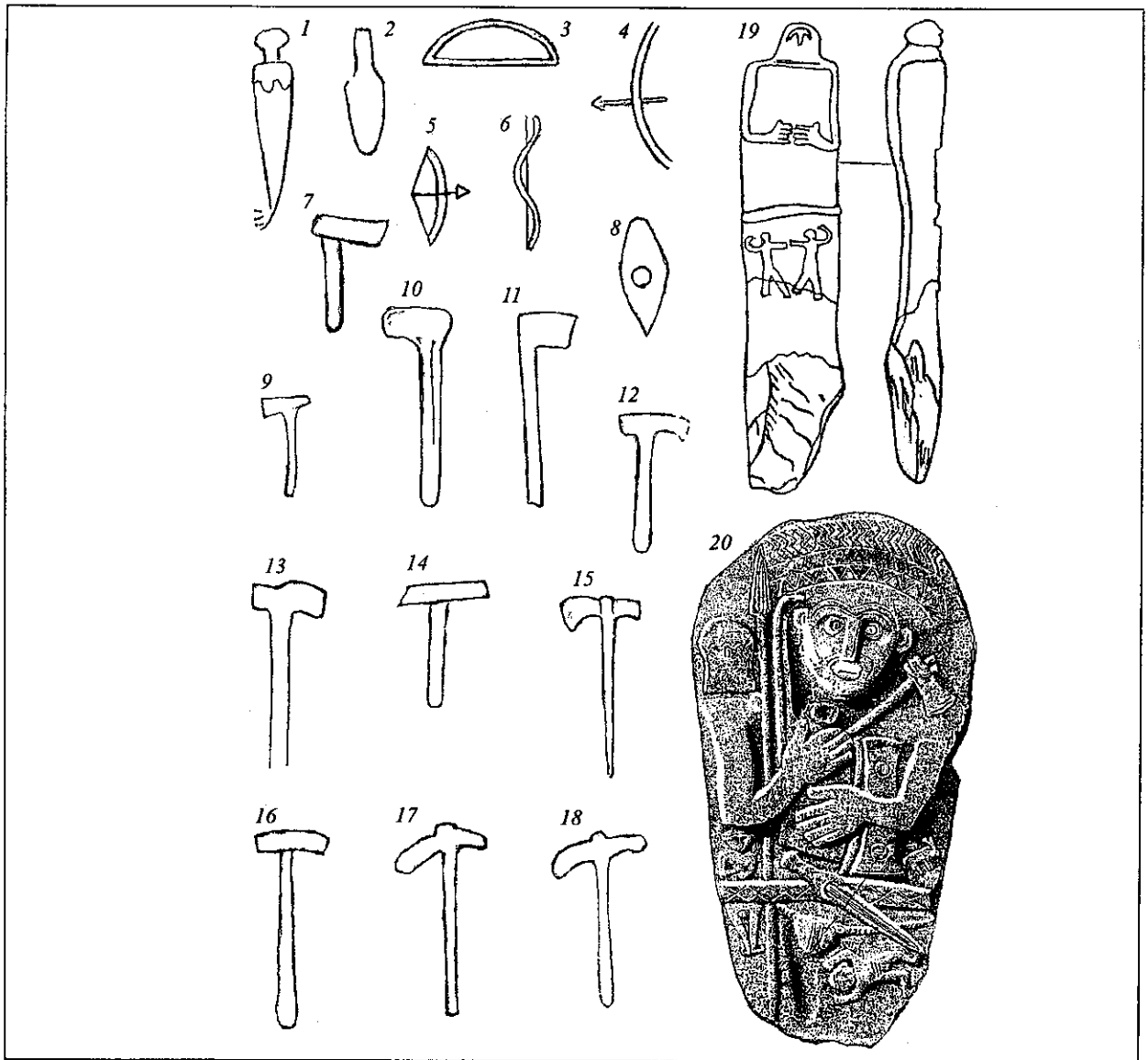

Рис. 2. Зображення предметів озброєння на стелах-статуях воїнів із Північного Причорномор'я (1, 7 — Каліште; 2, 4, 11, 13, 17 — Керносівка; 3, 15 — Верхоріччя; 5, 8 — Сватове; 6, 10 — Наталівка; 9 — Новочеркаськ; 12, 14 — Хаманжя; 16 — Чобручі; 18 — Федорівка) та стели з Казанків (19) і Хаккарі (20)

підборіддя, позначено очі та рот, зігнуті в ліктях руки долонями із розставленими пальцями на грудях, пояс, пряжка над ним. Поміж долонь на грудях зображені лук, сокира з ручкою та булава (Телегін 1991, с. 8). За загальною схемою, до стели з Наталівки близький досить широко відомий Керносівський ідол (рис. 3, 2), знайдений на Дніпропетровщині (Крылова 1976, с. 36—46). Голова його також виділена прямокутним виступом із зображенням деталей, включаючи очі, ніс, вуса, підборіддя. Керносівська стела відзначається не лише значною кількістю рельєфних зображень, а й більш детально-схематичним і навіть натуралістичним відтворенням вух, решток волосся, навіть лисини на потилиці. У цьому творі, на відміну від описаних вище стел, гармонійно поєднані два типи мистецької технології в

зображеннях та орнаментатії — рельєфні та різьблені лінії малюнків.

Зі стелою з Верхоріччя Керносівського ідола поєднують зображення зігнутих у ліктях рук із розставленими пальцями долонь на грудях, поясу із заткнутою навкіс за ним сокирою з ручкою, лука зі стрілою на грудях, фігур людей та тварин, прямокутної торби, косих паралельних заглиблень на боках стели. Проте за кількістю зображень та складністю орнаментатії Керносівський ідол значно перевершує стелу з Верхоріччя. Розташування великої кількості зображень на Керносівській стелі, безумовно, сприяло й те, що вона зроблена з відносно м'якого для обробки каменю — пісковика. Стела з Керносівки і за своїм загальним виглядом відрізняється від інших майже квадратним розрізом зі стороною 36 см, а товщина ста-

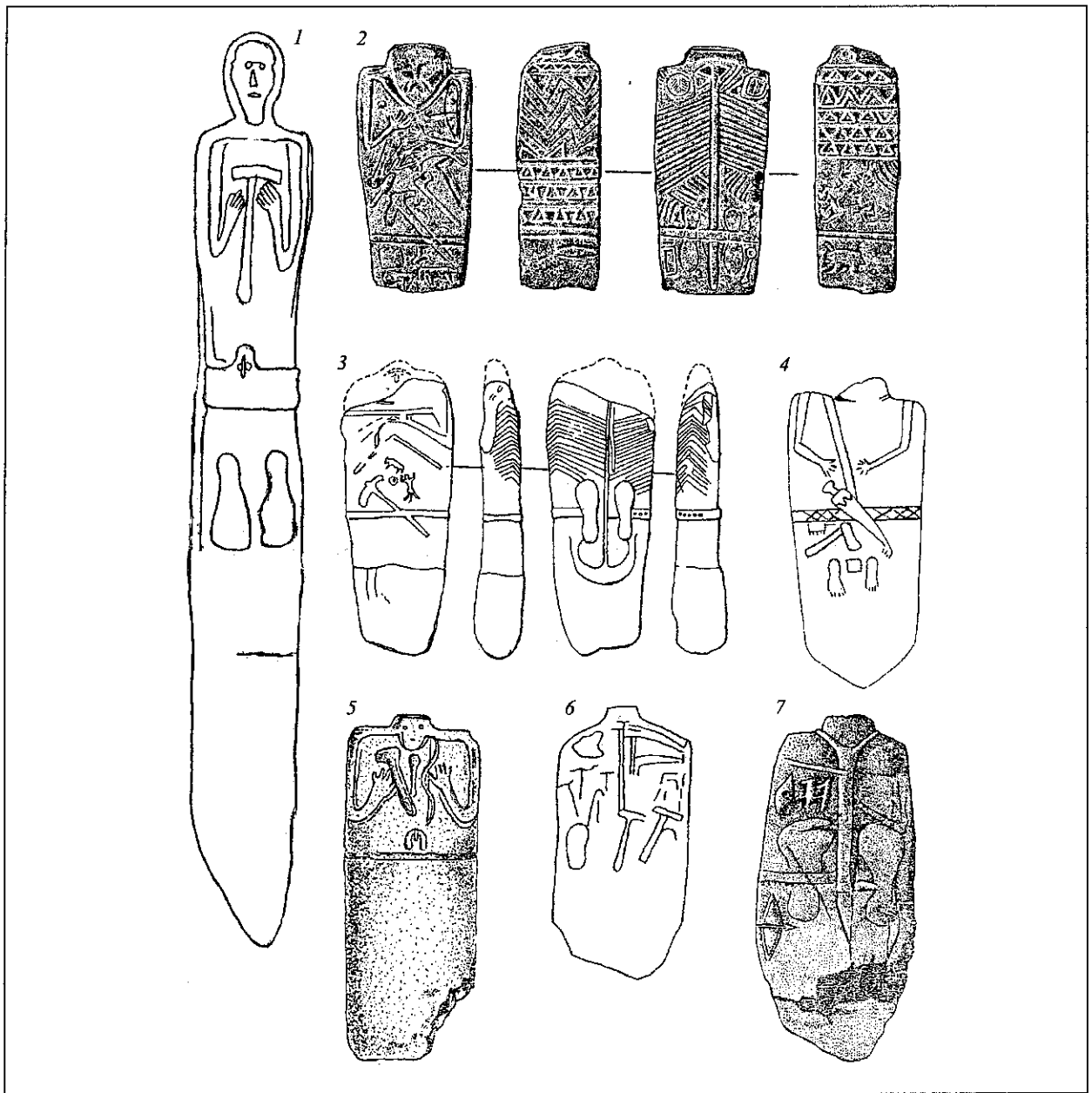

Рис. 3. Стели-статуї воїнів: 1 — Чобручі; 2 — Керносівка; 3 — Федорівка; 4 — Каліште; 5 — Наталівка; 6 — Хаман-жія; 7 — Сватове

новить близько 24 см. На лицьовому боці Керносівської стели, крім лука та сокири, — ще дві сокири, кинджал, булава та ін.; між руками та поясом — дві собаки та хвостага людина з палкою в момент полювання, а між двома сокирами — невизначене зображення з п'ятьма виступами. Нижче від пояса — прямокутний предмет, незрозуміла подвійна підвіска з розширеним кінцем, визначена як «фалос», ще нижче — два коня, що йдуть один за одним, останній з них — жеребець.

Зворотний бік стели також вкритий малюнками від плечей до рівня закопування в землю. Від голови до низу посередині розташована вузька вертикальна смуга, від якої на рівні грудей з обох боків проведені навкіс донизу вузькі паралельні

смуги (13 та 15 см з правого та лівого боків). Зверху на шії біля комірка вертикальна смуга переходить у горизонтально розміщений ромб, навколо якого зроблено кілька коротких смуг у напрямі, протилежному щодо косих довгих смуг на грудях. На плечах навколо голови нанесений різьблений орнамент у вигляді паралельних трикутників. На місці розташування «лопаток» з лівого та правого боків подвійними різьбленими лініями зображені круглий та чотирикутний предмети, внутрішня поверхня яких заповнена ялинковим орнаментом. У нижній частині з обох боків від центральної смуги перпендикулярно до косих ліній розташовані короткі смужки, що перетинають площу, утворюючи два трикутники.

Важко судити про те, як зображені дві ступні: п'ятами доверху, попід поясом чи поверх нього, тому що вони, як і пояс, зроблені технікою різьблення, і лінії перетинаються одна з одною. Перетинання ліній малюнку свідчить передусім про те, що ступні розташовані поверх пояса. Ступні розташовані вертикально по обидва боки від центральної смуги на однаковій відстані і паралельно одна одній. Ліворуч від ступнів під поясом зображено виділений рельєфним валиком прямокутний подовжений за вертикаллю предмет, а праворуч — якусь підвіску з кільцем зверху та розширенням донизу. Її інтерпретовано як зображення «ложки».

Нанесення зображень та орнаментация є й на широким боках Керносівської стели. На правому боці під плечем нанесена вузька смуга повернутих один до одного рельєфно виконаних трикутників, від яких донизу, до самого пояса, розташовані дві зони орнаментальної композиції. Верхня складається із зигзагоподібних різьблених смуг, нижня — із трьох смуг, рельєфно виділених із взаємно обернених трикутників, які розташовані паралельно один до одного, внаслідок чого середня та нижня смуги утворюють хрестоподібний орнамент. Трикутні проміжки верхньої зони заповнені заглибленими трикутниками. Лівий бік від плечей до середини відстані до пояса заповнений двома смугами зигзагоподібних, рельєфно виконаних смуг трикутників та трьох рельєфних смуг взаємно обернених трикутників, що утворюють орнамент, аналогічний представленою на правому рельєфному боці, але менший за розмірами.

На площині між орнаментациєю та поясом, приблизно у центральній частині, розміщена різьблена композиція із зображенням сцени статевого акту. Зауважимо, що так званий хвіст у чоловіка, імовірно, таким не є: певно, цей предмет — відтворення якогось сидіння, де, судячи з пози, сидить персонаж цієї сцени. Нижче пояса різьбленням нанесено зображення якоїсь тварини з п'ятьма кінцівками, яке можна сприйняти як образ жаби або черепахи.

До стел із зображенням зброї належить і пошкоджений ідол із с. Федорівка Карлівського р-ну Полтавської обл. (Супруненко 1990, с. 31—35, 78—79, рис. 38—40). Верхня частина стели зламана, а правий бік її пошкоджений (рис. 3, 3). Зображення на лицьовому боці зроблені в техніці рельєфу, на зворотному — різьблення. На лицьовому боці рельєфно зображено зігнуті в ліктях руки з розпростертими на грудях долонями, нижче яких, імовірно, зображена стріла з древком та сцена з кружечком, біля якого відтворено коня і людину з виділеними хвостом та фалосом. Нижче — широкий пояс із заткнутою за нього сокирою з ручкою. Крім пояса, у верхній частині показана горизонтальна смуга та смуга, зламана під прямим кутом вершиною доверху, — імовірно, деталь одягу. На зворотному боці стели поверхня розділена посередині вертикальною вузькою смугою, що внизу закінчується зображенням, подібним до якоря. Верхня погрудна частина стели роз-

ділена косими паралельними смугами, спрямованими до країв і вгору. Нижче від цієї орнаментальної зони на певній відстані зображено широкий пояс та поверх нього вздовж вертикальної смуги, майже на однаковій відстані від неї, — дві стопи носками догори. Пояс орнаментований посередині круглими поглибленнями.

На стелі зі Сватового Луганської обл. (рис. 2, 7) з виступною підпрямокутною головою без деталей на поверхні зображено зігнуту в лікті ліву руку, а на місці правої — бойовий молот-сокиру з отвором, вертикальну смугу із закріпленнями навколо ший на кшталт краватки, пояс, під яким поміщено дві надмірно великі ступні п'ятами донизу, а нижче — лук зі стрілою (Телегін 1991, с. 13). На децю незвичайній подовженій стелі з Чобруча в Молдові (рис. 3, 1) виділена над плечима голова має натуральний розмір; на ній зображено очі, ніс, рот, підборіддя. Руки, як і у згаданих вище стелах із зображеннями воїнів, зігнуті в ліктях і долонями покладені на груди. Між долонями зображена сокира з ручкою, а нижче — широкий пояс з виступом посередині та пряжкою. Нижче пояса вибиті зображення двох ступень ніг носками донизу (Дергачев 1986, с. 43, рис. 8, 31).

Антропоморфна стела із зображеннями предметів озброєння походить із Каліште у Болгарії (рис. 3, 4). Г. Тончева зарахувала її до так званих кімерійських стел ранньозалізної доби (Toncheva 1980, р. 99. — Pl. XL, 5). Проте за своєю площинною схемою, виділенням трикутної форми голови, розташуванням зігнутих у ліктях рук та розкритими на грудях долонями та іншими деталями ця стела, безумовно, входить до виділеної нами більш ранньої групи стел воїнів бронзової доби із зображенням предметів озброєння. Через праве плече стели навскіс до широкого поясу зображено наплічний ремінь, на поясі — кинджал у піхвах, нижче пояса — сокиру з ручкою, прямокутну торбу та розділені прямокутним зображенням дві ступні носками донизу. Пояс орнаментований косими хрестами.

До цієї самої групи стел можна зарахувати й екземпляр із зображенням двох сокир, знайдений біля Хаманжії у Добруджі (рис. 3, 6). Із Бая-де-Криш на території Румунії походить стела, на якій відтворені різьбленням зігнуті в ліктях руки з піднесеними на груди долонями, орнаментований пояс та сокиру (Даниленко 1974, с. 82, рис. 53, 3, 5, 6).

Формальний аналіз стел із зображеннями військового озброєння, подібних до кам'яного ідола з Верхоріччя, з території південної частини України, Болгарії, Румунії та Молдови призводить до висновків, що всі вони зроблені за певними канонами і призначалися для закопування в землю без особливих пристосованих п'єдесталів, для чого в них була виділена грубо оброблена і не заповнена зображеннями нижня частина, розміри якої достатні для постійного перебування у вертикальному стані. Нанесення деталей образів

людей, їхнього одягу, предметів озброєння та різних сцен на лицьовій, зворотній та бокових частинах стел є безумовним свідченням призначення їх для кругового споглядання у вертикальному стані. До суто канонічних правил зображення належать: 1) антропоморфний стрункий вигляд з виділенням голови в кількох різних схемах з майже обов'язковим нанесенням деяких деталей обличчя; 2) наявність зігнутих у ліктях рук з долонями, покладеними на груди; 3) наявність пояса; 4) наявність зображення зброї.

Поширеними елементами цих стел є зображення вертикальної смуги посередині, від якої догори (Федорівка) або донизу (Керносівка) нанесені паралельні скісні лінії. На стелі з Верхоріччя такі скісні лінії зроблено на бокових частинах, тому що вся лицьова та тильна поверхні зайняті іншими зображеннями. Орнаментація скісними лініями на бокових частинах є і на стелах з такою самою орнаментацією лицьової та зворотної площини (Федорівка, Керносівка). З інших елементів на стелах зображені ступні ніг людини в межах пояса носками догори (Федорівка, Сватове) або донизу (Керносівка, Чобручі). Не менш важливими для цих стел є зображення сцен із тваринами (Верхоріччя, Федорівка, Керносівка) та людьми (Верхоріччя, Керносівка, Федорівка, Казанка, Новочеркаськ).

Автору відомо понад 350 екземплярів кам'яних стел, виявлених на території Північного Причорномор'я. Колекція цього регіону є найбільшою серед усієї зони поширення найдавніших пам'яток монументального мистецтва першого суспільства від території Франції вздовж Середземномор'я до територій Греції, Болгарії, Румунії, Туреччини, степів півдня України, нижнього Дону та Північного Кавказу (Формозов 1965, с. 177—181; 1969; 1980; Златковская 1963, с. 79—88; Нечитайло 1991, с. 51—59; Hausler 1966, s. 29—73; Landau 1977, p. 25—34). Серед значної кількості знайдених пам'яток монументального мистецтва лише трохи більше 20 екземплярів не просто мають антропоморфний образ людини, а прикрашені виконаними рельєфно деякими деталями її тіла та зображеннями одягу, зброї, різних сцен. Ці антропоморфні стели складного характеру Д.Я. Телегін запропонував іменувати стелами-статуями і виділив серед них три умовні основні типи: казанківські, наталівські та езеротиритакські (Телегін 1991, с. 14—15).

Серед зазначеної групи стел-статуї виділяються найвишуканіші екземпляри із зображеннями озброєння, до яких належить і знайдений ідол із с. Верхоріччя в Криму. На відміну від численних простих антропоморфних стел, ці стели-статуї знайдені випадково і чітко не пов'язані з певними культурно-хронологічними комплексами. Спроба зарахування їх до певних культур, як, наприклад, Керносівської стели до Кемі-Оби, не має жодних підстав, оскільки ґрунтується лише на тому суб'єктивному припущенні, що в похованнях кемі-обінської культури переважали використання та об-

робка каменю, траплялися плити з орнаментом із скісних ліній у поховальних скриньках. На наш погляд, виділена нами група стел-статуї із зображеннями предметів озброєння має серйозніший фундамент для культурно-хронологічного визначення їх на основі аналізу типів зброї та її поширення в пам'ятках певних культур бронзової доби Північного Причорномор'я.

Проводячи типологічний культурно-хронологічний аналіз предметів озброєння, зображених на стелах-статуях воїнів, слід зважати й на те, що вони, як і деталі постаті людини, зроблені схематично з підкресленням лише їхніх особливостей, серед яких важко розрізнити, наприклад, металеві сокири та кам'яні бойові сокири-молоти тощо.

Одним з основних типів зброї на стелах-статуях воїнів є бойова сокира, розташована найчастіше на поясі чи на грудях. Усі сокири зображено з ручками, крім схематизованого екземпляра кам'яної сокири-молота на грудях стели-статуї воїна зі Сватового (рис. 3, 7). Аналізуючи схематичні зображення бойових сокир із Хамаджії (рис. 2, 12, 14), Верхоріччя (рис. 2, 15), Чобручів (рис. 2, 16), Керносівки (рис. 2, 17), Федорівки (рис. 2, 18), більшість яких — це предмети з виділеним коротким обухом та подовженим і розширеним донизу лезом, розташованою майже посередині втулкою для кріплення ручки, можна напевно дійти висновку, що вони є типами кам'яних сокир, численні знахідки яких відомі на території Північного Причорномор'я і характерні для різних степових культур III — початку II тис. до н. е., включаючи ямну, катакомбну культури та культуру багатовапеликової кераміки. Найбільш численні й різноманітні знахідки кам'яних сокир характерні для поховальних пам'яток катакомбної культури. Тип сокири з Верхоріччя з розширеним донизу лезом нагадує сокири Бородинського скарбу. На жаль, донині цей поширений тип археологічних джерел не систематизований, не вивчений і навіть повною мірою не опублікований.

Типи віслообушних сокир з коротким обухом та більш подовженим лезом з Каліште (рис. 2, 7), Наталівки (рис. 2, 10), Керносівки (рис. 2, 11, 13) нагадують металеві литі бронзові сокири катакомбної культури та культури багатовапеликової кераміки початку II тис. до н. е. (Кореневський 1976, с. 16—31; 1981, с. 20—41). До катакомбної культури, можливо, належить і тип кинджала, зображеного на стелі-статуї з Керносівки (рис. 2, 2). Важко пов'язати з конкретними археологічними реаліями кинджал у піхвах зі стели-статуї з Каліште в Болгарії (рис. 2, 1). Судячи із зображень на стелах-статуях, кам'яні сокири були найпоширенішою зброєю воїнів середнього періоду бронзової доби.

На чотирьох стелах-статуях воїнів луки є схематичними символами цього типу зброї. На двох із них, що походять з Керносівки (рис. 2, 4) та Сватового (рис. 2, 5), також у символічному вигляді — стріли з наконечниками, що лежать на натягнутій тятиві. Усі луки, крім зображення з Верхоріченської

стели-статуї, перебувають у вертикальному, діючому стані. Край лука на зображенні з Наталівської стели-статуї надзвичайно вигнуті, що, можливо, свідчить про спроби відтворити та підкреслити складність його конструкції. Серед поховань степових культур особливі поховання лучників найчастіше трапляються в пам'ятках катакомбної культури, де відомі й окремі поховання майстрів з виготовлення луків та стріл (Смирнов 1983, с. 171—176).

Аналіз рівня розвитку степових культур раннього та середнього періодів бронзової доби Північного Причорномор'я свідчить про те, що лише катакомбна культура могла мати досить розвинену та розгалужену соціально-політичну систему племінної організації, в якій відомі віддільні ремесла, особливо в бронзолivarній справі, розвинена військова справа, розподіл поховань за окремими напрямками діяльності померлих та інші факти (Стеганцева 1998; Березанская 1980; Пустовалов 1991; Ключко, Пустовалов 1993, с. 118—141; Klochko 2001, р. 92—119). Аналіз типів зброї, зображених на стелах-статуях воїнів бронзової доби, дає змогу також поставити питання про їхню культурно-хронологічну належність до племен катакомбної культури, в яких, вочевидь, уже сформувалася суспільно-політична племінна каста воїнів, якій зображені на стелах.

Проблему походження кам'яних стел як особливого виду монументального первісного мистецтва у Північному Причорномор'ї можна вирішити і без особливих пояснень щодо зовнішніх впливів, оскільки зображення на камені засвідчені в більш далекі часи у Кам'яній Могилі (Даниленко 1986, с. 51—131), плитах кромлехів пізньотрипільського могильника в Усатовому (Патокова 1979, с. 48, рис. 19, 7). Поява ж найдавніших антропоморфних кам'яних стел також пов'язана з пізньотрипільським курганням могильником в Усатовому (Патокова 1979, с. 73, рис. 30, 15), де, вочевидь, вони тільки почали займати місце невеликих глиняних антропоморфних зображень. Подальша розповсюдженість кам'яних антропоморфних стел пов'язана з похованнями кеміобінського, нижньомихайлівського типів та ямної культури у III тис. до н. е. (Телегін 1971; Рычков 1979; Довженко 1979, с. 32; 1981, с. 32—33; 1984, с. 15—16; 1986, с. 21—37).

Проте, на наш погляд, цей ранніший шар кам'яних антропоморфних стел без складних зображень на їхній поверхні відрізняється своїм функціональним призначенням і, особливо, соціально-політичним статусом. Більшу частину цих стел знайдено в похованнях у положенні лежачи, на відміну від виділеної нами групи стел-статуї із зображеннями воїнів, призначених для встановлення їх на поверхні та постійного споглядання. Якщо перші, на думку дослідників, були не простими зображеннями померлих, а тільки символами предків чи божеств, то стели-статуї, імовірно, були відтворенням воїнів і відображали конкретних осіб

із притаманними їм рисами, підкресленням віку, деталей одягу, інших особливостей та повтором у камені набору певної зброї вшанованого небіжчика. У загальній схемі ранніх антропоморфних стел і стел-статуї воїнів безперечно простежується генетичний зв'язок між ними, який підкреслюється поодинокими зображеннями на ранніх стелах ступень ніг людини, поясів, деталей обличчя тощо (Довженко 1986, с. 29, рис. 9, 11, 12; с. 31, рис. 10, 6—8). Останнє лише підкреслює генетичну участь племен ямної культури у формуванні катакомбної культури, племена якої підкорили місцеве населення Північного Причорномор'я, що простежено в процесі вивчення інших археологічних матеріалів (Братченко, Шапошникова 1985, с. 418).

Деякі стели-статуї з виділеної нами групи із зображеннями воїнів можуть належати і до культури багатоваликової кераміки, яка замінює катакомбну культуру після незвичайного і швидкого розпаду останньої на величезних територіях Східної Європи наприкінці першої чверті II тис. до н. е. Зображення пряжки на широкому поясі стели-статуї з Чобручів з виділенням її посередині у вигляді округлого виступу із застібкою (рис. 3, 1), імовірно, передає тип фігурних поясних пряжок культури багатоваликової кераміки (Гершкович 1986). Її вертикальне, а не горизонтальне розміщення, можливо, свідчить про наявність різних модифікацій цього типу пряжок або інший спосіб їхнього кріплення (Магомедов 1990, с. 45).

Вирішуючи питання про культурно-хронологічну належність стел-статуї воїнів, слід зауважити надуманість та перебільшення у визначенні філософського сприйняття світу стародавньою людиною та в деяких поясненнях інших деталей. Справжнє ж виявлення символічного значення таких стел може допомогти у виявленні їхньої функціональної та соціально-ритуальної ролі. Це стосується, передусім, орнаментативності стел-статуї на рівні грудей розділенням їх навіпіл вертикальною смугою та скісними паралельними лініями догори (Федорівка) або донизу (Керносівка), які дослідники пояснювали як символічне зображення ребер людини або «світового дерева». Про нелогічність таких припущень свідчить не лише різна спрямованість їх догори чи донизу, а й доповнення таких зображень іншими типами орнаменту на широких площинах лицьової та зворотного боку, бокових частин стели-статуї з Керносівки, наявність скісних паралельних заглиблень на бокових частинах на ідоли з Верхоріччя.

Ця орнаментативність передає особливості одягу зображених на стелах-статуях воїнів. Нам видається ймовірним, що верхній одяг воїнів на таких стелах зроблений зі зшитих між собою вузьких смуг. Уявлення сучасної людини про те, що для шиття одягу в давнину застосовували широкі полотна чи смуги шкіри, навряд чи відповідає дійсності. Це особливо помітно при вивченні зображень одягу на стародавніх творах мистец-

тва країн Близького Сходу, де дуже часто персонажі одягнуті у вбрання зі зшитих вузьких смуг. Останнє було зумовлено не лише модою, а й технічними засобами, що не давали змоги виробляти широкі полотна або досконало обробляти великі шматки шкіри.

Не виключене й інше пояснення: вузькі скісні смуги — це зображення шкіряних товстих смуг, зшитих для певного захисту грудей воїна, тобто це символ захисного шкіряного озброєння воїна. У такому разі можна інакше пояснити зображення так званих «сосків» на грудях Керносівського ідола: це, імовірно, були своєрідні кола з клаптів товстої шкіри, пришиті на грудях шкіряного захисного панцира для найнадійнішого захисту. Про досить значну масивність і масу цих захисних панцирів свідчать також зображення широких поясів, що допомагали утримувати їх на тілі воїна.

Відомо, що шкіряні шоломи та панцирі були поширеними у стародавньому світі і, навіть, відомі «льняні панцири», які захищали ассірійських та халдейських воїнів у війську перського царя Ксеркса, що вирушило завойовувати Грецію у 480 р. до н. е. (Геродот 1993, с. 316 (VIII, 63)).

Інше таке надумане пояснення, на наш погляд, стосується зображення ступень ніг на стелах-статуях. Воно часто ґрунтується на загальноміфологічних образах та зображеннях ступень людини на пам'ятках різних категорій (Титова 1982, с. 5—15; Ричков 1982, с. 64—70; Довженко, Солтыс 1991, с. 117—127). Хоча мислення стародавньої людини і відрізнялося міфологічністю, але воно здебільшого стосувалося все-таки конкретних образів та їхніх символів. Позаяк детальне зображення людини тільки до рівня пояса чи трохи нижче нього без жодних натяків на присутність ніг свідчить про те, що художник-майстер мав на увазі лише персонаж, що стоїть на колінах. Зображення схематичного символу ступень людини підкреслювало позу воїна в позиції моління на колінах перед божеством, коли, дійсно, ззаду видно ступні людини. Зображення символу ступень замінювало виконання стели-статуї у зігнутому стані на колінах, яке і технічно в камені відтворити для стародавніх майстрів було майже неможливим; до того ж, за такої конструкції стела втрачала б стійкість.

Так склалося, що дослідники стел або інших творів образотворчого мистецтва для пошуку значення змісту певних символів чи зображень звертаються до широкого спектра знань етнографії різних народів з величезним хронологічним і територіальним діапазоном залучених пояснень та аналогій. На нашу думку, такий методичний підхід навряд чи виправданий з погляду давності творів, а також різного значення їхнього змісту в певні часи. Найближчими аналогіями для пояснень пози зображених воїнів на стелах-статуях виділеної нами групи є ритуали хетів, зафіксовані у

клинописних документах II тис. до н. е. (Ардзинба 1982). Серед них особливу увагу привертають обряди та ритуали звернення до богів, які виконувалися в кількох позах: стоячи, зігнувшись у поясі, сидячи та на колінах. Імовірно, що зображені до пояса воїни на стелах-статуях із Північного Причорномор'я знаходяться в позі моління перед божеством на колінах. Для уточнення пози стародавні митці зображували і її символи — вертикально поставлені ступні ніг людини, причому іноді вони були розміщені у нехарактерному для них місці або обернутими носками догори. Головне, що символ підкреслював позу зображеного у молитві перед божеством. Звичайно, не можна відкидати й припущення про те, що в такий спосіб могло бути відображено обряд знімання взуття перед зверненням до божества.

Із цим пов'язане третє поширене пояснення зображення сцен за участі людей на стелах-статуях, у яких нібито наявні «хвости». Зважаючи на значний схематизм зображень, можна припустити, що це — сидіння чи навіть своєрідні «трони». На наш погляд, знаходять свої пояснення в ритуалах хетів і зображення людей парами в позі змагання чи танців. Ритуальні танці у хетських святкуваннях супроводжувалися не лише спортивним змаганнями, а навіть імітацією військових бойовищ. При цьому зображення чоловіків і тварин з підкресленими статевими органами, мабуть, символізували відродження й поновлення життя, на які в потойбічному світі сподівалися, молячись на колінах, зображені на стелах-статуях померлі воїни. Оновленню життєвої діяльності, напевно, символізують і зображення готових до стрільняння луків з покладеними на натягнуті тятиви стрілами.

Через випадковість знахідок стел-статуї із зображеннями воїнів бронзового віку поки що важко зрозуміти їхній зв'язок з певними похованнями чи святилищами. У хетських ритуалах та міфах Богом Війни є обожнений померлий цар-воїн. Проте біля с. Федорівка Карлівського р-ну Полтавської обл., на місці, де знайдено виорану стелу, знаходився курган, досліджений розкопками, і в ньому виявлено поховання ямною, катакомбною та зрубною культур. Хоч О.Б. Супруненко пов'язує стелу з ямним похованням, її належність до катакомбною культури не виключена (Супруненко 1990, с. 27—35).

Важливою в розумінні виділення окремої групи стел-статуї із зображеннями воїнів є знахідка у 1998 р. 13 стел з одноплосинними барельєфними зображеннями воїнів на території південно-східної Туреччини південніше від оз. Ван у провінції Хаккарі на кордоні з Іраком (Sevin 2001, р. 79—87, Fig. 1—9). У знайденій скарбниці стел вражає, передусім, типологічне зображення воїнів до пояса чи трохи нижче нього з озброєнням, на відміну від інших відомих близькосхідних барельєфних чи скульптурних зображень людини на весь зріст, із зігнутими в ліктях руками та долонями, роз-

ташованими на грудях, а також розміщення на них фігур тварин та людей, що, напевно, відповідає канонам стел-статуй воїнів з північних та північно-західних берегів Чорного моря (рис. 2, 20).

Незважаючи навіть на подібність мистецького прийому в зображенні брів, які зрослися, та носа у вигляді літери «Т», ці образи відрізняються від північнопричорноморських тим, що, хоча стелам і надано нібито антропоморфного вигляду зі звуженнями, заокругленими внизу та вгорі, фігури воїнів відірвано від цього: вони вибиті у техніці високого барельєфа з майже натуралістичним зображенням обличчя, головних уборів, рук, деталей зброї, фігурок людей та тварин тільки на одному боці стели. У цих зображеннях помітний не лише вплив розвиннішого мистецтва міст стародавнього Близького Сходу, а й безумовне бажання надати стелам натуралістичного характеру барельєфного відтворення, що характерне для мистецтва виготовлення плит з образами героїв, царів та богів Хетської держави, Угариту і навіть Вавилону. У Хаккарському зібранні є 2 екземпляри, які не відрізняються від інших за загальною схемою зображень, але зроблені в техніці неглибокого барельєфа у поєднанні з різьбленням, характерній для стел Північного Причорномор'я.

У зв'язку з публікацією стели-статуї з Верхоріччя в Криму та виділенням цілої групи таких пам'яток соціально-культурного характеру із зображенням воїнів початку II тис. до н. е. слід звернути увагу на те, що поява їх у степових племен Північного Причорномор'я засвідчує один з важливих історичних етапів у стародавній історії не лише Східної Європи, а й усього Старого Світу. Оформлення племінних союзів «катакомбної історико-культурної спільності» на широких теренах Східної Європи наприкінці III тис. до н. е. було першим найважливішим рухом степових племен зі сходу і супроводжувалося підкоренням та асиміляцією північнопричорноморських племен ямною історико-культурною спільнотою, що призвело, безперечно, до значної міграції стародавнього населення. Ці процеси супроводжувалися виділенням серед населення соціальних верств ремісників і, особливо, професійних воїнів, про що свідчать знахідки стел-статуй з їхніми зображеннями та багатьма орнаментованими сокирами з

каменю. Швидка деградація племінного союзу «катакомбної історико-культурної спільності» на початку II тис. до н. е. та оформлення на величезних територіях культури багатоваликової кераміки тільки посилили процеси міграції населення на території Євразії (Черняков 1996, с. 59—64).

Цей період без перебільшень можна порівняти з подібними переселеннями племен і народів наприкінці II та на початку I тис. до н. е., на початку I тис. н. е. Імовірно, він був пов'язаний з інтенсивним розселенням індоєвропейських племен, зокрема їхньої іранської (арійської) гілки. Появу іранських племен, а також колісниць, запряжених кіньми, у Передній Азії зафіксовано на початку II тис. до н. е. Кінь — одна з тварин, яких часто зображують на стелах-статуях воїнів бронзової доби Північного Причорномор'я. Ці події вписуються в масштабні процеси писемної історії Стародавнього Сходу — поява Хетської держави, мітанійського та гіксоського панування. Розселення племен індоєвропейської спільності Є.М. Черних пов'язував з поширенням валикової кераміки на території Євразії, що, можливо, пов'язано з культурно-політичною заміною у Північному Причорномор'ї «катакомбної історико-культурної спільності» культурами багатоваликової кераміки (Черних 1984, с. 246—258). У зв'язку з аналізом стел із зображенням воїнів бронзової доби не можна відкидати і простежений генетичний зв'язок їх зі стелами скіфського часу (Чмыхов, Довженко 1987, с. 130—140; Довженко, Чмыхов 1982; Довженко 1980).

Знайдена біля с. Верхоріччя в Криму кам'яна стела-статуя із зображенням воїна бронзової доби втілює яскравий образ представника військової племінної касты у досить похилому віці (судячи із зарослих брів) з повним набором військового спорядження, до якого входять лук, довгий сагайдак для стріл з верхньою кришкою, бойовий пояс, захисний шкіряний панцир, та з дорожньою торбою за спиною. У потойбічний світ воїна супроводжують зображення його коней, ритуальних танців і змагань військових товаришів під час його поховання. Вирізьблена з твердого діориту, ця стела є одним із найкращих зразків окремого напряму розвитку монументального первісного мистецтва — барельєфно-скульптурного погрудного зображення людини.

Ардзинба В.Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии. — М., 1982.

Березанская С.С. Первые мастера-металлурги на территории Украины // Первобытная археология — поиски и находки. — К., 1980.

Братченко С.Н., Шапошникова О.Г. Катакомбная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1.

Геродот. Історії в дев'яти книгах. — К., 1993.

Гершкович Я.П. Фигурные поясные пряжки культуры многоваликовой керамики // СА. — 1986, № 2.

Даниленко В.Н. Энеолит Украины. — К., 1974.

Даниленко В.М. Кам'яна Могила. — К., 1986.

Дергачев В.А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. — Кишинев, 1986.

Довженко Н.Д. Об антропоморфных изваяниях эпохи энеолита — ранней бронзы в Северном Причерноморье // Проблемы эпохи бронзы Юга Восточной Европы. — Донецк, 1979.

- Довженко Н.Д. Поховання з антропоморфними стелами у світі етнографічних матеріалів // Археологія. — 1980, Вип. 32.
- Довженко Н.Д. О локальных особенностях антропоморфных стел эпохи ранней бронзы в Бугско-Днепровском междуречье // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. — К., 1981.
- Довженко Н.Д. О классификации и типологии каменных изваяний эпохи энеолита — средней бронзы // Актуальные вопросы исторической науки. — К., 1984.
- Довженко Н.Д. Каменные изваяния в погребальном обряде племен ямной культуры // Фоменко В.Н., Довженко Н.Д. Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант). — К., 1986. — Вып. В1—3.
- Довженко Н.Д., Чмыхов Н.А. Идеология и прогрессивное развитие культур бронзового века (на примере антропоморфных стел) // Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа: Тез. докл. Всесоюз. симпоз. — Ереван, 1982.
- Довженко Н.Д., Солтыс О.Б. О традиции изображения «стоп» в погребальном обряде катакомбных культур Северного Причерноморья // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. — К., 1991.
- Златковская Т.Д. К вопросу об этнокультурных связях племен южно-русских степей и Балканского полуострова в эпоху бронзы // СЭ. — 1963, № 1.
- Ключко В.І., Пустовалов С.Ж. До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства Північного Причорномор'я // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 1993, Ч. 1.
- Корневский С.Н. О металлических топорах Северного Причерноморья, Среднего и Нижнего Поволжья эпохи средней бронзы // СА. — 1976, № 4.
- Корневский С.Н. Втульчатые топоры — орудия ближнего боя эпохи средней бронзы Северного Кавказа // Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье. — М., 1981.
- Крылова Л.П. Керносовский идол (стела) // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1976.
- Магомедов Р.Г. Фигурная костяная пряжка из Ирганайского могильника // Памятники древнего искусства Дагестана. — Махачкала, 1990.
- Мосейчук Б.С. Щепинский Аскольд Александрович // Кто есть кто в экономике, науке, культуре Крыма. — К., 1991. — Вып. 3.
- Нечитайло А.Л. Связи населения Степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы. — К., 1991.
- Патокова Э.Ф. Усатовское поселение и могильники. — К., 1979.
- Пустовалов С.Ж. К вопросу о социальной стратификации у носителей катакомбной культуры Северного Причерноморья // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. — К., 1991.
- Рычков Н.А. К вопросу об антропоморфных стелах рубежа энеолита и эпохи бронзы // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979.
- Ричков М.О. Про зображення «ступнів ніг» на антропоморфних стелах доби раннього металу // Археологія. — 1982, № 38.
- Смирнов Ю.А. Погребения мастеров-изготовителей древков и кремневых наконечников стрел // Древности Дона. — М., 1983.
- Стеганцева В.Я. Военное дело в эпоху ранней и средней бронзы на Юге Восточной Европы // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе: Материалы Междунар. конф. — СПб., 1998.
- Столяр А.Д., Формозов А.А. Памяти А.А. Щепинского // РА. — 1998, № 4.
- Супруненко А.Б. Археологические памятники Карловского района Полтавской области. — Полтава, 1990.
- Телегін Д.Я. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // Археологія. — К., 1971.
- Телегін Д.Я. Древняя каменная скульптура. — К., 1972.
- Телегін Д.Я. Вартові тисячоліть. — К., 1991.
- Титова Е.Н. Об интерпретации и хронологии композиций со ступнями из Каменной Могилы: Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982.
- Формозов А.А. О древнейших антропоморфных стелах Северного Причерноморья // СЭ. — 1965, № 6.
- Формозов А.А. Очерки по первобытному искусству. Наскальные изображения и каменные изваяния. — М., 1969.
- Формозов А.А. Памятники первобытного искусства на территории СССР. — М., 1980.
- Черных Е.Н. Общность культур валиковой керамики Евразии (к постановке проблемы) // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Лингвистика, история, археология. — М., 1984.
- Черняков И.Т. Культура многоваликовой керамики — восточный ареал Балкано-Дунайского очага культурогенеза // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век): Материалы Междунар. конф. — Донецк, 1996. — Ч. 1.
- Чмыхов Н.А., Довженко Н.Д. О древнейшем индоиранском компоненте в сложении скифской монументальной скульптуры // Древнейшие скотоводы степей Юга Украины. — К., 1987.
- Щепинский А.А. Новая антропоморфная стела эпохи бронзы в Крыму // СА. — 1958, № 2.
- Щепинский А.А. Памятники искусства эпохи раннего металла в Крыму // СА. — 1963, № 3.
- Hausler A. Anthroporphe Stelen des Eneolithikums im Nordpontischen Raum // WZ. — 1966, 15, № 1.
- Klochko V.I. Weaponry of societies of the Northern Pontic culture circle 5000—700 BC // Baltic-Pontic studies. — Poznan, 2001, V, № 10.
- Landau I. Les representation anthropomorphes megalithiques de la region mediteraneenne. — Paris, 1977.
- Sevin Veli. Hakkarı Stelleri Zap İmgesi Kiyısında Bozkır Göcebeleri // Tuba-Ar. — 2001, № 4.
- Toncheva G. Chronologie du Hallstatt ancien dans la Bulgarie de Nord-Est // Studia Thracica. — Sofia, 1980. — № 5.

Одержано 04.05.2003

СТЕЛЛА БРОНЗОВОГО ВЕКА ИЗ ВЕРХОРЕЧЬЯ

В 1967 г. возле с. Верхоречье в Крыму была найдена стела из диорита с изображением воина бронзового века, которая до сих пор оставалась неопубликованной.

Аналогичные стелы с изображениями вооруженных воинов известны в более чем 10 пунктах Северного Причерноморья. Среди порядка 350 экземпляров стел на территории Украины эта группа выделяется сложностью в изображениях лица, рук, деталей одежды, предметов вооружения, людей и животных. Большинство стел найдено случайно, и их культурно-хронологическое определение вызывает сомнения. Автор статьи использовал изображения типов вооружения, их соотношения с находками в комплексах степных культур Северного Причерноморья и пришел к выводу об их принадлежности к катакомбной культуре и культуре многоваликовой керамики, у племен которых сложилась сложная социально-политическая племенная иерархия с выделением касты воинов.

I.T. Chernyakov

BRONZE AGE STELE FROM THE VILLAGE OF VERHORICHA

A diorite stela with the image of a Bronze Age warrior discovered in 1967 near the village of Verhoricha in the Crimea has remained unpublished until now. Analogous stelae with the images of armed warriors come from more than 10 sites of the Black Sea North area. Among more than 350 samples of such stelae discovered on the territory of Ukraine this group is peculiar for complex representation of faces, hands, parts of clothes, arms, people and animals. Most of the stelae were discovered accidentally and their cultural and chronological attribution is doubtful. The author studied the types of weaponry depicted, their correlation with the finds from the assemblages of the steppe cultures of the Black Sea North area and came to a conclusion that they belonged to a catacomb culture and to the culture of the multi-cordoned ceramics, the tribes belonging to which had a developed complex social and political tribal hierarchy including the caste of warriors.

А.В. Буйських

ДО ПИТАННЯ ПРО НАДМОГИЛЬНІ ПАМ'ЯТНИКИ НЕКРОПОЛЯ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО IV—III ст. до н. е.

Статтю присвячено дослідженню одного типу наземних надмогильних пам'ятників херсонеського некрополя пізньокласичного — ранньоелліністичного часу — наїсків. Здійснено спробу їх класифікації, стилістичної атрибуції, датування.

Некрополь Херсонеса Таврійського античної доби є однією з найцікавіших ланок у вивченні історії та культури цього поліса на південно-західному узбережжі Криму. Дослідження різноманітних ділянок некрополя триває понад 100 років, проте й дотепер, незважаючи на численні публікації (Белов 1981, с. 163 і сл.; 1978, с. 45 і сл.; Зубар 1978, с. 50 і наст.; Стоянов 2000, с. 129 і сл.)¹, ціла низка проблем, пов'язаних з його вивченням, залишається нез'ясованою. Окрім того, сучасний стан розвитку знань про організацію грецьких некрополів та атрибуцію типів їхніх поховальних споруд вима-

гає ретельної ревізії окремих усталених положень, які вже подекуди набули характеру аксіом.

Це стосується, перш за все, проблеми наземних надмогильних пам'ятників, які, як відомо, були невід'ємною частиною просторової та планувальної організації будь-якого давньогрецького некрополя. Завдяки узагальнюючим дослідженням, здійсненим свого часу Г.Д. Беловим за матеріалами херсонеського міського некрополя, добре відома і досі не викликає жодних суттєвих заперечень запропонована ним типологія поховальних споруд. Так, встановлено, що основними типами поховальних споруд доримського Херсонесу протягом декількох століть незмінно залишалися прості ґрунтові ями та вирубані у скелі могили з черепичним чи плитовим перекриттям (Белов 1981, с. 166). До категорії наземних поховальних пам'яток традиційно належали лише добре відомі вертикальні пласкі стели з іменами померлих і різноманітними, виконаними у

¹ Статтю підготовлено в рамках проектів, що виконувалися за підтримки Фонду Олександра фон Гумбольдта в Германському Археологічному Інституті (м. Берлін, Німеччина) та Інституту Класичної Археології (м. Остін, США).